

Я. П. Запаско
доктор мистецтвознавства
Львівська академія мистецтв

НОТАТКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУКОПИСНОГО МИСТЕЦТВА

Мистецтво української рукописної книги, що має понад восьмисотлітню історію розвитку, щедро рясніє багатьма своєрідними явищами, цікавими фактами, щасливими і, на жаль, прикрими. Творення рукописної книги, яку ще називають манускриптом, кодексом, складний, тривалий процес. Він вимагає вміння, знань і таланту майстрів різних книжкових професій – каліграфів, художників, палітурників, тих умільців, які володіли секретами виготовлення добротних писемних матеріалів – пергаменту, паперу, чорнила, барв. Праця їх вважалася не тільки корисною, вельми потрібною, але й почесною “богоугодною”. Про це виразно свідчать велюми записи у передмовах, післямовах, на берегах рукописних книг. Книги цінували, берегли їх, як дорогоцінні коштовності, постійно дбали про охайне ставлення до них. У численних приписках називаються кари, часом жорстокі, які чекають на цьому і на тому світі тих, хто незаконно привласнив книгу або її зіпсував.

У цих нотатках ми подаємо й один з прикрив фактів, які стосуються нашої рукописної спадщини. Як відомо, у різний час і за різних обставин більшість пам’яток українського рукописного мистецтва, зокрема, найдавнішого так званого пергаментного періоду (XI–XIV ст.) були вивезені за межі України, здебільшого в Росію і зачислені до російського мовного ізводу, оскільки вважалося, що українського ізводу, так само як і білоруського, у той час не було. Згодом почалося методичне “науково обгрунтоване” віднесення їх до творів російської книжкової культури. Так було зроблено у порівняно недавні часи з найціннішими нашими пам’ятками, шедеврами світового рукописного мистецтва, знаменитими Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. і Київським Псалтирем 1397 р. та іншими визначними українськими манускриптами. Про Київський Псалтир йдеться наприкінці цих нотаток.

“ЦѢНОУ ЖЕ ЄУАНГЕЛІЄ СЕГО ЄДИН БОГ ВѢДАЄ”

До середини XIV ст. на Україні книги писали на пергаменті. Назва походить від міста Пергама (нині – Бергама, Середня Азія), де його широко використовували ще в II ст. до н. е. Пергамент – спеціально оброблена і пристосована для письма шкіра тварин. Найчастіше використовували шкіру телят, ягнят, козенят. Виробництво пергаменту вимагало неабиякого вміння і майстерності. Шкіру тварин обробляли золою і поташем, старанно очищали від м’яса і шерсті, розтирали крейдою для обезжирювання, вистругували ножем, вигладжували пемзою для отримання рівної гладкої поверхні. Тривалий час пергамент був привізним, спочатку з Візантії, а потім із Заходу. У XIII–XIV ст. почали користуватися пергаментом місцевого виробництва.

Перед письмом пергамент розлініювали спеціальним металевим інструментом, робочий кінець якого не був гострим. Розграфлювали всі аркуші, навіть ті, на яких мали бути мініатюри. Лініювали так, щоб на звороті був слід і не треба було виконувати ще раз цю роботу. Тому рядки різного тексту збігалися з обох боків. Писали на окремих, складених удвічі, аркушах. Цікаво, що до XI ст. у Візантії і, особливо на Заході, пергамент нерідко розфарбовували в пурпурний, блакитний, червоний і навіть чорний кольори. У наших рукописних книгах кольоровий пергамент не зустрічається.

Та найбільш вражаючим є те, що для виготовлення пергаменту для однієї книги треба було не кілька, а цілу отару тварин, особливо коли кодекс мав бути великого формату і містити сотні аркушів. Отож, для таких рукописних фоліантів, як знамениті київські манускрипти Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. (35 x 30 см, 294 арк.) та Ізборник Святослава 1073 р. (33,6 x 28,4 см, 266 арк.) треба було мати шкіру не менш як із двохсот ягнят для кожного.

Яка ж вартість могла бути таких книг, якщо взяти до уваги ще й немалі витрати на інші писальні матеріали – чорнило і фарби, а також на виготовлення оправ, нерідко прикрашених коштовним камінням, золотом і сріблом, і оплату каліграфу-писареві й художникові. На жаль, з найдавнішого, так званого, пергаментного періоду (XI–XIV ст.) нашої книжкової справи відомостей про вартість українських рукописних книг не збереглося, за винятком однієї звістки. Ця звістка знаходиться у Галицько-Волинському літописі, в якій йдеться про те, що волинський князь Володимир Василькович (пом. 1288 р.) купив у протопопші Молитовник за 8 гривен кун. Молитовник був невеликим, форматом у восьму долю аркуша, тобто у чотири рази меншим за розміром від вище названих кодексів, і мав лише 80 арк. Про художнє оформлення Молитовника літописець нічого не говорить. У той же час князь купив ціле село за 50 гривен кун. Можна думати, що багато оздоблене Остромирове

Євангеліє дійсно могло мати вартість цілого села, адже не випадково княжий тіун Наслав, який возив Мстиславове Євангеліє – визначну київську пам'ятку XII ст. у Царгород з метою виготовлення для неї коштовної оправы, повернувшись до Києва, вигукнув: “Цѣноу же еуангеліє сего един Бог вѣдає”.

“НІДЕ В ОПИСІ І В ПРИХОДІ НЕ ЗАПИСАНО”

В історії українського рукописного мистецтва є пам'ятки, які дійшли до нашого часу, можна сказати, випадково. Це стосується, насамперед, знаменитого Остромирового Євангелія, про яке ми уже згадували. Кодекс створено у київському великокняжому скрипторії у 1056–1057 рр. Переписав його дякон Григорій з помічниками на замовлення новгородського посадника Остромира-Йосифа, родича київського князя Ізяслава Ярославича. Художнє оздоблення – три, блискуче виконані сторінкові мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Луки і Марка, 19 рослинних заставок старовізантійського типу і 268 художніх ініціалів, у 12 з яких вкомпоновано миловидні людські обличчя анфас і у профіль, а в 12 інших – частини тіла реальних і фантастичних тварин і птахів, переплетених стрічками – належать талановитим київським митцям, імена яких, на жаль, залишилися невідомими. Остромирове Євангеліє – найдавніша після Книги пророків, переписаної “попом Упирем Лихим” 1047 р. (рукопис відомий з копії XV ст.), точно датована пам'ятка не перестає хвилювати вишуканою красою кириличного письма – почерку і прикрас, продуманістю і вивіреністю структурно-архітектонічної будови книги, яка стала визначальною в українському рукописному мистецтві упродовж кількох століть.

До початку XVIII ст. історія Остромирового Євангелія з часу його створення невідома. У 1701 р. кодекс згадано в описі майна московської кремлівської церкви Воскресіння Словущого. Описувач вказав на давність книги і назвав роки її написання. У грудні 1720 р. згідно з наказом Петра I про збирання історичних матеріалів, рукописних і стародрукованих книг Остромирове Євангеліє було відправлено до Петербурга. Там сліди його надовго загубилися. Кодекс був випадково виявлений в гардеробі Катерини II після її смерті. Колишній її особистий секретар Я.О. Дружинін, розбираючи особисті речі імператриці, так описав обставини своєї знахідки: “Під час проведеного мною огляду одягу, який зберігався в гардеробі покійної государині Катерини II, знайшов я в минулому 1805 р. це Євангеліє. Воно ніде в описі і в приході не записано і тому не відомо, як давно і від кого туди потрапило. Можливо піднесено було її величності і віддано для зберігання в її кімнати, а потім здано в гардероб. Камердинери і гардеробські помічники залишили його без

уваги і воно забулося.” Через рік Остромирове Євангеліє було передано в Публічну бібліотеку і стало доступним для вивчення. Але на цю унікальну пам’ятку чекало ще одне випробування, яке могло призвести до втрати кодексу. У 1932 р. у відділі рукописів Публічної бібліотеки зіпсувався водопровід. Викликали майстра. Проходячи повз вітрину, в якій лежав кодекс, оправлений у розкішні срібні палітури, водопровідник розбив скло, витягнув рукопис із вітрини, зірвав з нього коштовну оправу, а “роздягнутий” блок книги закинув за шафу. Злочинець у той же день був спійманий і покараний. Для Остромирового Євангелія вирішено було оправу не виготовляти. Книгу розмонтували, аркуші зшили хірургічним шовком в зошити, і кожного з них окремо помістили в паперові обкладинки, а весь блок – у міцний футляр із полірованого дуба. Кодекс нині знаходиться у сейфі, доступ до книги обмежений. Автор цих рядків ще мав можливість у 1953 р. вивчати цю безцінну пам’ятку української культури, яка, на жаль, знаходиться за межами своєї батьківщини, в оригіналі: знімати кальку з окремих художньо-оздоблених її аркушів, робити кольорові замальовки. Тепер науковцям, художникам і взагалі читачам пропонують у бібліотеці користуватися друкowanими виданнями кодексу. Таких видань різної якості вийшло чотири. Перше з них з’явилося у 1843 р. Фінансував по суті видання освічений поміщик, книголюб і колекціонер О.Д. Чертков, який постійно мешкав у Москві. За працю, присвячену опису власної великої колекції давніх російських монет, у 1835 р. Чертков отримав престижну на той час Демидівську премію в розмірі 2500 крб. і подарував її Академії наук, яка вирішила на ці кошти видати Остромирове Євангеліє. Текст складено і надруковано спеціальним кириличним шрифтом, відлитим ще у 1820-ті роки за зразком саме письма Остромирового кодексу, а усі три мініатюри і усі прикраси книги відтворено літографським способом. Однак видання не передавало у належній мірі ні характер письма Остромирового Євангелія, ні його високохудожніх прикрас. Текст і прикраси другого і третього видань цього манускрипту 1883 і 1889 рр. були уже факсимільними, тобто фотолітографськими, але і вони лише наблизилися до оригіналу. Нарешті недавно з нагоди 1000-ліття хрещення Русі, у 1988 р. побачило світ четверте видання, справді факсимільне, з використанням під час друку новітніх досягнень поліграфічної техніки. Це видання, хоча в ньому пергамент замінено подібним до нього міцним папером, а золото – фарбою відповідного кольору, дає все ж таки змогу скласти уявлення про високі якості цієї унікальної пам’ятки, тим більше, вийшла вона п’ятитисячним тиражем і у такому вигляді стала доступною не лише для дослідників-фахівців, а й для ширшого кола шанувальників нашої давньої культури.

“ДОБРОПИСЦІ ТОДІ СЛАВНІ БУЛИ”

У рукописній справі пріоритетна роль належала каліграфам-переписувачам книг. Вони, слід думати, визначали загальний вигляд кодексу, його формат, будову, дбали про писальні матеріали, підбирали художників і палітурників. Праця каліграфа – переписувача книг користувалася у середньовіччі особливою повагою. Тоді говорили, що переписування книг – “більш почесне заняття, більш благодатне для здоров’я, ніж праця у полі, тому що остання приносить користь тільки тілу, тоді як праця переписувача спасає душу”. Від книгописання, говорили на Русі, “трое благо получиши: первое – от своих трудов питаешься, второе – праздного бѣса изгониши, третье – с Богом бесѣдовати имаши”. З книжкових майстрів у постановах “Стоглава” (1551 р.) згадано саме переписувачів: “Певцы и чтецы и доброписцы тогда славны были по всей земли и до днесь”.

З працею переписувача пов’язані різні легенди. Одна з них про те, що шотландському монахові Маріанові замість свічок, які він забув, світили три пальці лівої руки, інша – про грішного монаха, якому кожна написана ним за життя буква гасила на тому світі який-небудь скоєний ним гріх, ще інша – про те, що рука ченця, який багато переписував на своєму житті, після його смерті не піддавалася тлінню і довго зберігалася у монастирі як реліквія.

На фронтисписі одного з латинських рукописів зображено переписувача, який помер ще до закінчення книги. Його змальовано розпростертим на могилі, біля нього стоять його товариші і звертаються до Христа з молитвою і проханням прийняти каліграфа і його труди.

У латинських середньовічних кодексах був навіть звичай серед мініатюр вміщувати й зображення самого каліграфа. Як приклад можна вказати на Трірський Псалтир X ст., який мав безпосереднє відношення до українського книжкового мистецтва: наприкінці XI ст. до нього додано 5 руських мініатюр на замовлення Гертруди, дружини київського князя Ізяслава Ярославича. Так от, серед латинських малюнків X ст. постатей святих і пророків вміщено портретне зображення переписувача цього рукопису каліграфа Руодпрехта.

“О ГОРЕ ТОМУ, КТО ЧЕРКАЕТ У КНИГ ПО ПОЛЕМ”

Упродовж всього рукописного періоду книжкової справи переписувачі ретельно дбали про збереження книги, настійно закликали до охайного ставлення до неї, вдавалися до різних погроз на адресу тих, хто псує книги або незаконно їх привласнює. У багатьох рукописах є приписки такого характеру: “А кторый поп чтетъ а не застегаетъ всѣхъ застежек да буде проклят”; “О горе тому, кто черкает у книг по полям” –

читаємо на звороті 251 арк. січневого тому Міней XII ст. (Державний історичний музей, Москва), – на оном свѣте те письмо исьцеркают беси на лице жагалом железным”. Книги коштували дорого, про що вже зазначалося, тому вкладні записи рясніють нагадуванням про карі, які чекають на тих, хто наважиться “відлучити” їх дарунки від храмів. В Євангелії кінця XVI ст. (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України) вміщено таку приписку: “А хто бы смел важитися отлучити тую книгу от тоєи святои церкви иле поп или... хто иньши... тот нехай буде анафема”. Ще більшу кару передбачає приписка в Печерському Патерику 1553–1554 рр. (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського): “А хто сію книгоу з монастиря печерського озметь, хотячи ей себе привластити, тотъ росоудится съ мною перед христомъ богомъ на страшномъ судищи его и боуди на немъ клятва святыхъ отецъ ѿ (300) и иї (18) иже в Никѣи...” (тобто в Нікеї – місто в М. Азії (нині – Ізнік), де у середньовіччі проходили Вселенські Християнські собори).

“ПИСАЛЬ... НЕДОСТОЙНЫЙ І МНОГОГРѢШНЫЙ СИМЕОН”

Переписувачі книг від найдавніших часів ставилися до своєї справи з великою відповідальністю, зокрема, коли йшлося про виготовлення книг богослужбового змісту. Попереджуючи можливі нарікання на недосконалість їхньої праці, каліграфи заздалегідь вибачалися перед читачами за “прегрѣшення”. Працюючи багато років над вивченням мистецтва давньоруської та української рукописної книги, автор помітив, що переважна більшість підписів каліграфів супроводжувалася своєрідними, здебільшого самопринизливими епітетами. Була навіть вироблена форма таких епітетів, яка відрізнялася у різних переписувачів хіба що набором цих самопринизливих слів. Ось деякі з них: “...писал сію святую книгу рекомое Євангеліє недостойный і многогрѣшный Симеон...” (Євангеліє 1591 р., Львівський історичний музей); “Написаше ... сія книги худии, недостойнии і многогрѣшнии через силу беззаконии Іев” (Повчання Єфрема Сирина 1492 р., Російська національна бібліотека, Погод. 71 а); “Списася сія книга рукою многогрѣшного, злого и непотрѣбного, лінивого і невмѣлого Іванця” (Тріодь цвітна 1521 р., Львівський історичний музей). Є такий запис писаря Сергія в Євангелії учительному 1514 р. (Російська державна бібліотека): “Аз же груб і недостойнии божія благодаті і приісполнен всякого беззаконія і неправди, і віддалений від Бога і порабощени злим дияволом, черва син, а не чоловіка... понудіхся бе написати сію книгу. Но господа отці браття... гди ся буду описал... ви господіє своємъ благочестіємъ исправляите, а мене грѣшного благословіте, а не клянїте...”. Цікаву, не позбавлену літературної цінності, приписку залишив у знаменитому Пересопницькому Євангелії

1556–1561 рр. перекладач його тексту з церковнослов'янської на “просту” мову архімандрит Григорій. Вибачаючись за можливі недогляди, він писав, що “був його розум у ті дні мутним, як води в річці, що спадають з гори, і як польові биліни від вітру колеблемые...”. Щоправда, існує, і не безпідставно, думка, що такими обов’язковими самопринизливими епітетами переписувачі літургійних, а інколи й інших текстів, здебільшого досить кваліфіковані, хотіли, навпаки, підкреслити важливість своєї праці та її належний професіоналізм. Водночас у деяких випадках переписувач не просто дотримувався традиційної формули “покаяння”, а, мабуть, справді мав потребу застерегти читачів від помилок, які були наслідком його недостатньої кваліфікації. Такі приписки, зокрема, характерні для Ірмологіонів – збірників церковних співів, які були дуже поширеними в Україні в XVII–XVIII ст., але від переписувача вимагали доброї нотної грамоти. Наприклад, в Ірмологіоні 1659 р. (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України) переписувач – “обиватель” – Марко Потоцький зробив такий запис: “Аз же Вы смиренно молю вземь перо... с чернилом со оусердіем молю ісправите... От господя і от Вас молю дароватися мнѣ недостойному и руцѣ мое бренно прощению...”. В Ірмологіоні кінця XVII ст. (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського) вміщено напис: “Хто сей ирмолой подписал (написав. – Я.З.) мало й сам знав”, а переписувач Ірмологіона 1804 р. (бібліотека Закарпатського краєзнавчого музею) залишив таку приписку: “Списася... Ирмологіон сей рабом Божиим младенцем Василием Купар, когда учился шестнадцатого року списати Ирмологіон у дьяка Греблянского старости Михайла. Тогда на сем Ирмологіоні учился писати”. В одному з Апостолів другої половини XVI ст. (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського) на початку книги є застереження, кимось написане, що рукопис містить багато помилок і що його необхідно вилучити з ужитку. Тільки для прикладу наведено 32 помилки: натомість “неведомого бога” написано “невидимого бога”, “приключающимся” – “причашающимся”, “возложиша” – “поставиша”, натомість “перед фараоном царем” – написано “перед фараоном отцом” і т. п. І ще. Священик Іоан у переписаному ним Євангелії 1560 р. (Державний історичний музей, Москва) вважав потрібним повідомити: “Я есми писма того никогда не оучился”.

“Я НИЧОГО НЕ СКАЖУ ПРО СЕБЕ”

У мистецтві української рукописної книги помітне дивне явище. Імена художників – авторів мистецького оздоблення кодексів зустрічаються дуже рідко. З відомих нам 518 імен майстрів української рукописної книги XI–XVIII ст. художникам належать тільки 21. Як пояснити таке неприродне явище? Зрозуміло, художників книг і повинно було бути менше,

адже багато манускриптів не мали художніх прикрас, а прості декоративні елементи, які не потребували спеціальної фахової підготовки і мистецьких знань, виконували самі переписувачі. Були й випадки, коли в одній особі вдало поєднувалися майстерність каліграфа і хист художника, здебільшого художника-орнаменталіста. І все ж така мала кількість зафіксованих у рукописах імен митців, творців сюжетних мініатюр і декоративних прикрас викликає подив. Можна висловити хіба що такі міркування. Впродовж усього рукописного періоду в історії вітчизняного книжкового мистецтва і навіть у часи співіснування рукописної справи з друкарством існувала неписана, але міцна традиція: у передмовах, післямовах, численних приписах на берегах рукописів каліграфі називали тільки свої імена, інколи й вказували факти зі своєї біографії, як це зробив каліграф Пересопницького Євангелія Михайло Васильович, перелічували також тих, хто сприяв їхній праці, фундував або благословляв її, а про художників-співавторів не згадували. Не згадували навіть тоді, коли переписані ними книги були багато оздобленими, містили високохудожні сюжетні мініатюри й дивовижної краси декоративні прикраси, як, наприклад, у прославлених пам'ятках київського скрипторія XI ст. – Остромировому Євангелію та Ізборнику Святослава, переписаних відповідно “дияконом” Григорієм і “дияком” Іоанном.

Самі ж художники своїх імен, як правило, не називають, а якщо у дуже рідкісних випадках і роблять це, то здебільшого у невиразній або самопринизливій формі. Так, у пам'ятці книжкового мистецтва півдня Русі, у так званому Архангельському Євангелію 1092 р. (Російська державна бібліотека, Москва), один із трьох переписувачів кодексу, які називали свої імена, Мічка, поверх найбільшої у книзі заставки зробив напис: “а люба заставице”, і тепер дослідники гадають, чи був Мічка справді автором заставки, чи вона йому тільки дуже сподобалась як каліграфові. У Євангелію 1634 р. з Вінничини у великому ініціалі читаємо закомпонований у нього напис: “Пом'яни Господи многогрѣшного Захарія”. Напевно, це ім'я автора малюнка ініціала. Незвичайні самопринизливі написи залишив талановитий волинський майстер Андрійчина у двох рукописах середини XVI ст. – у Службнику (Державний історичний музей, Москва) – “Мазал Андрійчина многогрѣшний” та у Євангелію (Новгород, музей) – “Марал Андрічина многогрѣшний”, прикрашених ним чудовими ренесансними мініатюрами.

Існує і така думка з приводу відсутності імен художників у художньо-прикрашених рукописах. Можливо художники дотримувалися відомого вислову з грузинського кодексу XII ст. – знаменитого Галатського Євангелія про те, що “праця залишається, а працівник відходить”. Але чому ж тоді каліграфи не дотримувалися цієї слушної поради? Скоріше за все, у даному випадку ми маємо справу ще з однією

традицією, яка йде з Візантії. На Візантійських художніх пам'ятках і документах ім'я художника майже ніколи не фігурує, проте дуже часто зустрічаються імена тих осіб, для яких ці пам'ятки були виконані. Візантійський художник перебував на нижчих сходинках суспільної ієрархії, і тому він ніби говорив словами Іоанна Дамаскіна: "Я нічого не скажу про себе". До речі, у вірменських стародавніх манускриптах імена художників частіше зустрічаються поряд з переписувачами, що є характерним для вірменських рукописів.

Як би там не було, але шкода, що художники наших давніх книг не пішли за прикладом каліграфів, і історія українського мистецтва втратила сотні імен, серед яких були митці, що залишили нам такі шедеври книжкового оздоблення, як уже згадані мініатюри і декоративні прикраси Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., Ізборника Святослава 1073 р., а також Волинського Євангелія XIII ст., Київського Псалтиря 1397 р., Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., Служебника й Требника архієрейського 1632 р. і багатьох інших українських манускриптів, які увійшли до скарбниці світової культури.

“ЧУДОВНА НА ВИГЛЯД”

В українській рукописній справі чільне місце належить майстрам, які виготовляли “одяг” для книги, її оправу. Палітурки оправи скріплювали зшиті аркуші, оберігали їх від пошкодження і забруднення, а також часто художньо прикрашали зовнішній вигляд книги. Були серед палітурників, яких згодом називали в Україні інтролігаторами, талановиті майстри, творці справжніх мистецьких цінностей. На жаль, переписувачі, яким належала, як уже згадувалося, пріоритетна роль у рукописній справі, про майстрів оправ, так само як і про художників, повідомляють дуже рідко. З 518 відомих нам каліграфів, які назвали свої імена у переписаних ними книгах, про авторів оправ цих книг згадали тільки 8, не сказавши при цьому ні слова про характер цих оправ.

Оправи упродовж тривалого часу використання рукописних книг зазнавали пошкоджень, і їх, природно, щоб зберегти сам блок книги, ремонтували, реставрували або й, якщо вони були не дуже коштовними, заміняли новими. Та й коштовні, дорогоцінні оправи від давнішого періоду майже зовсім не дійшли до нашого часу; вони зникли зі своїми книгами або не за своєю волею “розлучилися” з ними.

Якимось незбагненим чином до наших днів збереглася унікальна оправа з перших століть рукописної справи в Україні. Ми уже про неї згадували, коли йшлося про вартість пергаментних кодексів тих часів. Мова йде про оправу Мстиславового Євангелія 1103–1117 рр. – своєрідної репліки Остромирового кодексу, створеного у київському скрипторії (зберігається у Державному історичному музеї в Москві). Первісна основа

оправи виготовлена у Царгороді. Про це повідомив у самому рукописові княжий тіун Наслав. Згодом оправа зазнала значних змін: первісні її художні елементи поєднано з пізнішими. До найдавнішого часу в ній належать різні за походженням фініфтяні (емалеві) зображення, розташовані на скані (філіграні) верхньої палітурки: дві невеличкі постаті апостолів Якова і Варфоломія візантійської роботи X ст., п'ять квадратних зображень "етимасії" XI ст. з руським написом "престол г-н", Богоматері, Іоанна Предтечі, апостолів Петра і Павла з грецьким написом, шість фініфтей руської роботи XII ст.: Христос Вседержитель, Георгій, Дмитрій Солунський, Борис, Федір Стратилат і Гліб. До пізнішого часу – середини XVI ст. – належать срібна позолочена скань, покладена на срібну золочену дошку, фініфть із зображенням архангелів Михаїла і Гавриїла, а також херувима і серафима. Оправа прикрашена перлами.

Такі коштовні оправи були в давнину в Україні не поодинокими і виготовлялися не лише в Царгороді, а й на місці. Вартісну інформацію з цього приводу подає Галицько-волинський літопис. Волинський князь Володимир Василькович (пом. 1288 р.), що був за словами літописця "книжник велик и философ, якого же не бысть во всѣи земли и ни по нѣмъ не будет", заснував у Володимирі Волинському при князівській резиденції потужний скрипторій, зосередивши в ньому кваліфікованих каліграфів, талановитих художників і палітурників. Книги, виготовлені у скрипторії, князь розсилав не лише в міста волинського краю, а й далеко за його межі. Про обсяг, коштовність і високу вишколеність майстрів палітурної справи свідчать такі рядки літопису (текст подаємо у перекладі Л. Махновця): "Князь же Володимир... церкву поставив (у м. Кам'янці) Благовіщення святої Богородиці і прикрасив її золотом... і Євангеліє (надав) Апракос, оковане сріблом... Так само і в Більську у (церкві) святої Богородиці Євангеліє списавши, він окував сріблом... В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав... А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, жемчугом, і посеред нього (на оправі зроблено) Спаса з емаллю... В Любліні ж він поставив церкву... (і для неї) Євангелії він списав апракос, окував його все золотом, камінням дорогим із жемчугом, і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим єдвабом, і образок він положив на ньому з емаллю, а на ньому два святих мученики Гліб і Борис... у Берестії... поставив... церкву святого Петра, і Євангеліє дав апракос, оковане сріблом...".

Отже, майже усі згадані в літопису книги мали оправи, оздоблені коштовними прикрасами – дорогоцінним камінням, емаллями, перлами, сріблом і золотом. І були вони справді мистецькими творами, адже про

одну з них літописець із захопленням говорить, що була вона “чюдна вѣдѣніємъ” (чудовна на вигляд). На жаль (ми не раз вживатимемо цей вираз), жодної з цих коштовних оправ не збереглося до нашого часу. Численні заїди, які впродовж віків плондрували наші землі, зробили свою чорну справу. Вони зривали коштовні палітурки, а самі книжки викидали на смітник. Відомий факт з історії Оршанського Євангелія другої половини XIII ст. (зберігається нині у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського), рукопис якого у 1874 р. надійшов до музею Київської духовної академії. Його пожертвував кафедральний протоієрей Київського Софійського собору П.Г. Лебединець. Дісталось воно йому з різного хламу, викинутого французькими солдатами з монастирів м. Орші під час їх відступу з Москви у 1812 р. Рукопис знайдено у дуже пошкодженому стані: без початку і кінця, не вистачає кілька аркушів усередині. З оправи збереглася тільки нижня дубова дошка, розколота навпіл з ознаками прикріплених до неї якихось прикрас, безумовно, коштовних. Оршанському Євангелію все ж таки пощастило, воно збереглося хоча й у пошкодженому вигляді. А скільки українських манускриптів, оздоблених коштовними оправами, загинули, стали жертвою свого дорогоцінного “вбрання”.

“ЖЕБЫ УСТАВОЧНО ПИСАЛЪ, СПРАВЕДЛИВЕ, А НЕ
ФАЛЬШИВЕ”

Коли йдеться про похвальну традицію переписування книг, зокрема, на периферії, у віддалених від культурних центрів населених пунктах, варто назвати такі факти. З другої половини XVI ст. зберігся хвилюючий документ. Волинський шляхтич Василь Загоровський потрапив у татарський полон. 11 липня 1577 р. з полону він надіслав свій так званий “духовний заповіт”, згідно з яким частина коштів з його маєтностей виділялася на придбання Євангелія, Апостола, Псалтиря та інших книг, необхідних для церковного вжитку, а також на виготовлення цих книг на місці. Для цього Василь Загоровський наказував знайти “доброго дяка... з доброго зводу жебы уставочно писалъ, абы каждый тый день по три тетради дестныхъ справедливѣ, а не фальшивѣ написаль... А на год, – сказано далі у заповіті, – полтора ста тетрадей, папери на то, киновари, орешков, копырвасу и кгумню на чернило”.

Рукописні книги переписувалися і поширювалися значною мірою у тих регіонах, в яких тривалий час не було друкарства. Зокрема таким регіоном було Закарпаття. Про своєрідний звичай переписування книг в цьому краї розповідає І.Я. Франко. У місцевих селян, повідомляє письменник, виробився звичай, який проіснував аж до половини XIX ст. – брати на зиму до своєї хати на повне утримання писаря, щоб той переписував для них старі книги: співанки, збірники повчань, давні повісті і

притчі. Ці книги селяни не лише читали, а й вчили за ними своїх дітей. І.Я. Франко зробив з цього небуденного явища ще такий висновок, що переписувана стара література “своєю формою й мовою близка їм, ніж ота новіша література...”.

Або ще такий курйозний факт. У м. Ярославі (Західна Галичина, нині у складі Польщі) на замовлення Василя Жугаєвича у 1568 р. зроблено копію з книг Біблії Скорини, причому, переписуючи скоринський текст, замовник привласнив собі не лише працю Скорини як перекладача біблійних книг, а й його докторський титул. У кількох заголовках, передмовах і післямовах, де в оригіналі мовиться, що книги велів надрукувати Скорина, читаємо, наприклад, таке: “Божією милостію доконана є сія книга рекома еклесіастесь или съборникъ Премудрого саломона сын давидова царя ерусалимського. Повеленієм працею и выкладом избранного мужа в лікарських науках доктора василія жугаєвича сына изъ ярославля”.

“А ПІСАНА В ГРАДЪ В КІЄВЪ”

До найвизначніших пам’яток українського рукописного мистецтва, до його вершинних витворів поряд з Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр., Ізборником Святослава 1073 р., Пересопницьким Євангелієм 1556–1561 рр., Служебником і Требником 1632 р. належить і знаменитий Київський Псалтир 1397 р. (зберігається у Російській Національній бібліотеці, Санкт-Петербург). Великоформатний кодекс, написаний на добротному пергаменті, красивим уставним почерком, оздоблений 302 мініатюрами – явище незвичайне у вітчизняному і світовому мистецтві, зокрема, усі мініатюри, крім однієї, розміщені на берегах рукопису поряд з текстами, які вони ілюструють. Мініатюри виконані за другою так званою монастирською редакцією, яка передбачала ілюстрування не лише сюжетних сцен, а й деяких особливостей поетичного стилю Псалтиря – порівняння, метафори, алегорії тощо. Митці Псалтиря (їх було, напевно, два, на жаль, своїх імен не залишили), досконало володіли засобами свого фаху, мали добру художню школу. З однаковою майстерністю вони малюють поодинокі постаті й групові сцени, часто жанрові, доречно і ненав’язливо вводять у композицію архітектурні мотиви й елементи пейзажу. Викликає захоплення філігранне моделювання крихітних фігурок людей, поданих у підкреслено видовжених пропорціях, майстерна прорисовка дрібних рис обличчя, кистей рук, ніг, складок вбрання, а також уміння надати зображуваному емоційної виразності. Людські постаті подані в невимушених позах, граціозних поворотах, з вишуканими жестами, вони легкі, мов би невагомі і водночас цілком матеріальні. Художники були блискучими колористами. Синя, ясна червона, фіолетова, рожева, лілова, оливкова, різних відтінків жовта, бру-

натна і зелена фарби у чистих, не змішаних тонах, підсилених, особливо у першого майстра, густою решіткою тонких золотих штрихів-асистів, мов коштовне каміння, переливаються всіма барвами веселки, надають мініатюрам урочистого, оптимістично-святкового звучання.

Київський Псалтир, а отже, і його високохудожні мініатюри, стали доступними широкому загалові. У 1978 р. московське видавництво “Искусство” видало факсиміле рукопису великим, як для такої літератури, двадцятип’ятитисячним тиражем. Видання слід було тільки вітати, однак у додатку до факсиміле у розгорнотому дослідженні Г. Вздорнова робиться відверта спроба довести, що Київський Псалтир є зовсім не київським, що він взагалі “чужий” київській культурі і що не міг бути створеним у Києві наприкінці XIV ст., оскільки у цей час, як твердить автор, у місті, після татаро-монгольської навали, місцева писемна традиція була перервана, і що в мові Псалтиря відсутні елементи місцевої говірки і т. ін. Не будемо далі наводити “аргументи” автора, оскільки усі вони надумані, не відповідають історичним реаліям, і свідчать хіба що про дивну, як для науковця, необізнаність з історією і культурою народу, про якого пише. Г. Вздорнов робить висновок: кодекс було створено в Москві “в одній із московських книгописних майстерень, скоріше всього в митрополічій”. Отже, не у Києві, а в Москві. Не важко здогадатися, з якою метою було видруковано факсимільне видання знаменитого манускрипту з науковим апаратом, великим тиражем, значна частина якого надійшла за кордон.

Але найбільш дивним в усьому цьому є те, що Київський Псалтир – не анонімний манускрипт. Відомий і переписувач книги, і вказано – коли і де її створено. На 227 арк. таким же почерком як і текст усього рукопису, вміщено запис його писаря: “В лѣто сіѣ (6905, тобто 1397) спісана бысть книга сі Давыда царя повелѣнемь сміренаго владыкы Михаила роукою грѣшнаго раба Спірідонья протодіякона. А пісана в градѣ в Кієвѣ”. Наш далекий предок, подаючи такі скупі, але точні відомості, ніби здогадувався, що його нащадкам доведеться виборювати свої ж мистецькі скарби, створені на своїй таки землі.